

—ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ—

Αγγελική Σπυροπούλου Θεοδώρα Τσιμπούκη
Επιμέλεια

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ:
ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ
ΚΑΙ ΔΙΑΣΤΑΥΡΩΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

© Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Η παρούσα έκδοση πραγματοποιήθηκε με την ενίσχυση του Υπουργείου Πολιτισμού.

Πρώτη έκδοση: Μάιος 2002

ISBN: 960-221-232-2

Διορθώσεις: Βίκυ Τάτση

Κεντρική διάθεση:

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Σόλωνος 133, 106 77 Αθήνα,

© 0103806305, 0103821813, fax 0103838173

e-mail: alexcom@otenet.gr – http://www.alexandria-publ.gr

Βιβλιοπωλείο στη Στοά του Βιβλίου:

Πεσμαζόγλου 5 / Σταδίου 44, 105 64 Αθήνα, © 0103311719

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιασδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ και ΘΕΟΔΩΡΑ ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ Εισαγωγή:
Τόποι και τρόποι πολιτισμικής συνάντησης 9

A. Νέες μυθοπλαστικές τοπογραφίες

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ Στον αστερισμό του μυθιστορήματος 29
ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Μεθοριακή λογοτεχνία και κριτική 57
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ Ζώνες επαφής και μαρτυρίες μετάβασης:
οι λογοτεχνικοί «κύκλοι» της ελληνικής μετανάστευσης 69
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ Το ευρωπαϊκό ίνδαλμα και ο κλειστός τόπος:
κεντρόφυγες και κεντρομόλες τάσεις στο ελληνικό μυθιστόρημα 86

B. Συγκλίσεις ελληνικής και διεθνούς πεζογραφίας

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Το φεμινιστικό μεταμοντερνιστικό
μυθιστόρημα 99
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Από τον μοντερνισμό
προς το μεταμοντέρνο; 151
ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ Ειρωνεία, σάτιρα και παρωδία
στους Έλληνες πεζογράφους μετά το 1975 174
ΑΡΗΣ ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ Συντήρηση και παραβατικότητα:
το σκοτεινό πρόσωπο της νεοελληνικής λογοτεχνίας 188

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ

Μεθοριακή λογοτεχνία και κριτική

Η δεκαετία του 1990 αποτέλεσε μια τόσο ριζική τομή στα ελληνικά γράμματα που σύντομα δημιούργησε όχι μόνο τον κανόνα της αλλά και μια ομοφωνία σχολιαστών, κριτικών και αναγνωστών σχετικά με τη σημασία της. Πριν καν τελειώσει αυτή η δεκαετία, είχε κληροδοτήσει τη βεβαιότητα πως στη διάρκεια της η λογοτεχνία είχε κάνει μια αξιοσημείωτη στροφή. Το μέγεθος και η ποιότητα της αλλαγής ήταν τέτοιες που συμπαρέσυραν και την αναλυτική σκέψη. Ενώ η ελλαδική νεοελληνική φιλολογία (με την ενθουσιώδη συμμετοχή Βρετανών συναδέλφων) στην περίοδο 1970-90 έδωσε μια ανηλεή, μετωπική και τελικά επιτυχή μάχη κατά της λογοτεχνικής θεωρίας και γενικά του μεταμοντερνισμού, ματαιώνοντας την ανάπτυξή τους στην Ελλάδα (και σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κέντρα νεοελληνικών σπουδών), ξαφνικά γύρω στο 2000 βρέθηκε αναγκασμένη να συζητά έννοιες ταυτότητας, ετερότητας, φύλου, κειμενικότητας, υβριδικότητας, πολλαπλότητας, ιστορικότητας και παγκοσμιοποίησης που ως πρόσφατα λειδωρούσε στο πρόσωπο κάθε σύγχρονου στοχαστή. Αποτέλεσμα ήταν ο Φερνάντς πασά να συμβάλει στη διάδοση του μεταδομισμού περισσότερο από ολόκληρα πανεπιστημιακά τμήματα. Κατά παράδοξο τρόπο, ενώ σε άλλες δυτικές χώρες εδώ και δυο αιώνες η λογοτεχνία ακολουθεί την κριτική, στην Ελλάδα ακόμη η κριτική

έπεται της λογοτεχνίας. Όπως διαπίστωνε το 1999 ο Δημοσθένης Κούρτοβικ: «Οι περισσότεροι κριτικοί υποτάσσονται πολύ εύκολα στα βιβλία και στο πνεύμα των συγγραφέων τους».

Η τρέχουσα κριτική αποτίμηση της συναρπαστικής δεκαετίας του 1990 έχει κυρίως εστιαστεί στην έννοια του Άλλου, η οποία έχει γίνει δικαιολογημένα ιδιαίτερα δημοφιλής. Οπωσδήποτε το ενδιαφέρον της λογοτεχνίας για το θέμα αυτό είναι έκδηλο και μαρτυρεί τη γενικότερη ενασχόλησή της με επίκαιρα θέματα συλλογικής –εθνοτικής, φυλετικής, θρησκευτικής, σεξουαλικής, γλωσσικής κ.λπ.– ταυτότητας. Όπως φαίνεται ιδιαίτερα στην ιστοριογραφική μεταφήγηση, το μεταμοντέρνο μυθιστόρημα εξετάζει συστηματικά τις μεταμορφώσεις της ταυτότητας στη διάρκεια περιόδων της τοπικής, εθνικής και παγκόσμιας ιστορίας.

Παράλληλα με το λογοτεχνικό ενδιαφέρον για την ιστορία των ταυτοτήτων, έχει αναπτυχθεί και η διερεύνηση της γεωγραφικής τους κατανομής. Η παραδοσιακή, στατική θέαση του ελλαδικού χώρου, διεσπαρμένου με παλιά ή πρόσφατα ερείπια και μαρμαρωμένου σε ένα αέναο, αυτόνομο παρόν έχει ξεπεραστεί. Το τοπίο διαδέχθηκε ο τόπος – γεωγραφικός, κειμενικός, ρητορικός, πολιτιστικός. Πρόκειται για μια διάτρητη περιοχή με ανοιχτούς ορίζοντες όπου διασταυρώνονται, συμψύρονται ή συγκρούονται κινούμενοι πληθυσμοί, ταξιδιωτικές τροχιές, μεταναστευτικές περιπλανήσεις, οριοθετήσεις περιοχών. Ο γεωγραφικός αναπροσανατολισμός της λογοτεχνίας έδειξε τι μεγάλο, αν και βαθύτατα παρήγορο, μύθευμα αποτέλεσε ο ισχυρισμός πως «ο τόπος μας είναι κλειστός» στην ποιητική, μουσική, εικαστική και κάθε άλλη εκδοχή του.

Με την ανάδυση του τόπου, εγκαταλείφθηκαν οι εσωτερικές περιπλανήσεις του μοντερνισμού στον ιδιωτικό χώρο της προσωπικής αναζήτησης και μυθολογίας. Ο χώρος αυτός είχε φιλοξενήσει για αρκετές δεκαετίες ποιητικά και πεζογραφικά έργα που δραματοποιούσαν τη διαμόρφωση και ανάπτυξη ενός ευαίσθητου υποκειμένου, κατά κανόνα καλλιτεχνικών τάσεων, το οποίο τελικά ανακάλυπτε μέσα σε οικογενειακά και

εθνικά ερείπια τη δυνατότητα έκφρασης και ολοκλήρωσης του ίδιου και της ομάδας που εκπροσωπούσε. Καθώς όμως στη μετάνεωτερική εποχή το συμπαγές υποκείμενο κερματίστηκε και ο εσταυρωμένος καλλιτέχνης απομυθοποιήθηκε, η εσωτερικότητά τους έχασε το βάθος και την αξιοπιστία της. Έτσι, στη διάδοχη λογοτεχνική τάση, το τοπίο του μαρτυρίου διαδέχθηκε ο τόπος της μαρτυρίας.

Κάτι αντίστοιχο παρατηρήθηκε με την παράλληλη εξάντληση του κομματικού οράματος. Όσο το Κόμμα (το μόνο κόμμα) ταυτιζόταν με την εξέγερση, την αριστερά και γενικά μια άλλη πατρίδα, η αφήγηση της εμπλοκής με αυτό, όσο κι αν ήταν προβληματική ή άδοξη, εξακολουθούσε να εμπνέει ελπίδα, ακόμη και την ελπίδα της ήττας. Όταν όμως το κιβώτιο της επανάστασης αποδείχθηκε άδειο, τότε την αρχική απογοήτευση διαδέχθηκε ένα πολύπλευρο ενδιαφέρον για τη γενεαλογία της παραγωγής κιβωτίων – πώς κατασκευάζονταν, πότε κυκλοφορούσαν, πού ταξίδευαν, τι εξέφραζαν. Το πολιτικό όραμα δεν εξέλιπε αλλά μετατοπίστηκε από τον κομματικό προορισμό (δηλαδή το κόμμα ως προορισμό) στον ιστορικό προσδιορισμό (κάθε ιδεολογίας του προορίζεται). Και ήταν ακριβώς στον χώρο του τόπου και στον χρόνο της ιστορίας που, από τη δεκαετία του 1980, άρχισε βαθμιαία να παρουσιάζεται ξανά η μορφή που πάντα στοίχειωνε κάθε δήθεν αιωνόβια αλήθεια – ο άγνωστος, ασήμαντος, ανώνυμος Άλλος.

Ωστόσο, παρά την αναμφισβήτητη εμβέλειά του, ο κίνδυνος που επιφυλάσσει σε μια γενικευμένη υιοθέτηση του Άλλου ως κριτικού όρου σήμερα είναι όχι μόνο να συντηρηθεί το αντίστοιχο αίτημα του εαυτού, του ταυτόσημου, αλλά επίσης να παραμείνει η αναλυτική σκέψη εγκλωβισμένη στο παραδοσιακό σχήμα ταυτότητας-ετερότητας αλλάζοντας απλώς την ισοροπία των όρων του. Θα μπορούσε δηλαδή ο Άλλος να παρασταθεί ως απλώς ένας εξωτερικός εαυτός και η διαφορά να υποβιβαστεί σε αντιπαράθεση. Επίσης, καθώς έχει δείξει η πρόσφατη πρακτική, η έννοια του Άλλου μπορεί να καλλιεργήσει συνωμοσιολογικές ερμηνείες της ιστορίας (σκοτεινές δυνάμεις που

χρησιμοποιούν την ετερότητα για καταπιεστικούς σκοπούς) και θυματολογικές αντιλήψεις περί ταυτότητας (γενοκτονίες που καθορίζουν το ποιόν και τα δικαιώματα κοινωνικών ομάδων). Μια εναλλακτική προσέγγιση η οποία απορρίπτει το διαλεκτικό σχήμα μπορεί να επισημανθεί στις τάσεις της ίδιας της πεζογραφίας όσο και της διεθνούς κριτικής.

Η ελληνική πεζογραφία της δεκαετίας του 1990 (η οποία εξακολουθεί να προηγείται κατά πολύ της κριτικής της), όπως και η ομολογία της ξένη, προσεγγίζει τα ιστορικά, γεωγραφικά και πολιτικά της ενδιαφέροντα με βάση την αμφίδρομη ιδέα της διάβασης – της διαρκούς ροής ατόμων και ομάδων προς τις δυο κατευθύνσεις συνόρων τα οποία δημιουργήθηκαν για να τους καθορίζουν και να τους χωρίζουν. Γενικότερα, ένα μεγάλο μέρος της σημερινής τέχνης (ποίησης, κινηματογράφου, μουσικής κ.λπ.) εμπνέεται όχι τόσο από τη διαφορικότητα του Άλλου όσο από την εμπειρία της διακίνησης από περιοχή σε περιοχή, από ταυτότητα σε ταυτότητα και από προσδιορισμό σε προσδιορισμό κάθε είδους ορίων, μια μετατόπιση που παραβιάζει τα προστατευτικά τους διαφράγματα.

Μερικές φορές η διακίνηση είναι γεωγραφική και διασχίζει πολλές πόλεις, ακόμη και χώρες. Στο μυθιστόρημα *Τα νερά της χερσονήσου* (1998) του Θεόδωρου Γρηγοριάδη, ένας Άγγλος δημοσιογράφος, ένας Έλληνας διερμηνέας και ένας Μουσουλμάνος σπουδαστής ταξιδεύουν προς την Κωνσταντινούπολη μέσα από το φυλετικό μωσαϊκό της Θράκης του 1906. *Η ανατροπή* (2000) του Νίκου Θέμελη παρουσιάζει ένα ζευγάρι της ελληνικής διασποράς στα τέλη του 19ου αιώνα να διασχίζει την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη καθώς οι τρεις αυτοκρατορίες της περιοχής καταρρέουν. *Το εργοστάσιο των μολυβιών* (2000) της Σώτης Τριανταφύλλου παρακολουθεί τρεις γενιές μιας άλλης διασπορικής οικογένειας από το Κάιρο του 1866 μέσω ευρωπαϊκών μετακινήσεων ως την Αθήνα των παραμονών του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Μεταξύ αυτών των βιβλίων θα μπορούσε κανείς να ξεχωρίσει εκείνα που τοποθετούν τους ήρωές τους στο πλαίσιο μιας μακράς αναζήτησης στην Ενωμένη Ευρώπη,

όπως το *Όσες φορές αντέξεις* (1998) της Αμάντας Μιχαλοπούλου, το *Μπαρ Φλωμπέρ* (2000) του Αλέξη Σταμάτη και *Η νοσταλγία των δράκων* (2000) του Δημοσθένη Κούρτοβικ. Σε όλα αυτά τα έργα, οι πρωταγωνιστές αναμειγνύονται με ανθρώπους κάθε προέλευσης καθώς οι ίδιοι αναζητούν τη δική τους καταγωγή και κατεύθυνση. Για λόγους που αξίζει να συζητηθούν αλλού, η πλειοψηφία των έργων αυτών προβάλλει μια Ελλάδα περισσότερο βαλκανική παρά μεσογειακή, κεντροευρωπαϊκή παρά δυτική, ορεινή παρά παραλιακή. Έτσι ο σημερινός Οδυσσέας αρμενίζει συχνότερα σε ποταμούς παρά πελάγη.

Σε άλλες περιπτώσεις, τα σύνορα που διασχίζουν οι ήρωες δεν είναι τόσο γεωγραφικά όσο εθνοτικά και φυλετικά. Τα έργα αυτά διερευνούν τη σύγκλιση παραδόσεων η οποία προσδίδει διπλή ταυτότητα. Στο *Ο βίος του Ισμαήλ Φερικ πασά* (1989) της Ρέας Γαλανάκη, ένα αγόρι από την Κρήτη απάγεται στην Αίγυπτο όπου τελικά γίνεται υπουργός Πολέμου και οδηγεί τον αιγυπτιακό στρατό κατά της Κρητικής Εξέγερσης του 1866-88 την οποία είχε χρηματοδοτήσει ο αδερφός του που είχε μείνει και μεγαλώσει στο νησί. Εις *Το ελάχιστον της ζωής του* (1999) του Διαμαντή Αξιώτη, ο Μοχάμεντ Άλι (άλλη ιστορική μορφή, πιθανώς αλβανικής καταγωγής), ο περίφημος πασάς και Αντιβασιλέας της Αιγύπτου, διαθέτει διπλή κληρονομιά, ελληνορθόδοξη και μωαμεθανική. Η *Αυτοβιογραφία ενός βιβλίου* (1994) του Μισέλ Φάις εικονογραφεί παραστατικά τις εντάσεις που αναπτύσσονται μέσα σε μια ελληνοεβραϊκή συνείδηση και ιστορία.

Υπάρχουν ακόμη μυθιστορήματα που αποδίδουν τη ζωή στα σύνορα κρατών με όλες τις αντιφάσεις και τους κινδύνους που αυτή δημιουργεί. Το *ηχομυθιστόρημα του καπετάν Άγρα* (1994) του Πάνου Θεοδοριδή αφηγείται τη ζωή και τον θάνατο ενός αξιωματικού στη Μακεδονία στο γύρισμα του 19ου αιώνα. Το *Ουδέτερη ζώνη* (1995) του Μάνθου Σκαργιώτη παρουσιάζει έναν Ελληνοαλβανό που, όταν το βρίσκει αδύνατο να ζήσει σε μια από τις δυο χώρες, εγκαθίσταται στο σύνορό τους. Το *Βροχή στο μνήμα* (2000) του Τηλέμαχου Κωτσιά επικεντρώνεται σε έναν άλλο Ελληνοαλβανό που ψάχνει για τον τάφο

ενός στρατιώτη που σκοτώθηκε πριν από σαράντα πέντε χρόνια καθώς διέσχισε τα ελληνοαλβανικά σύνορα.

Από την άλλη μεριά, έχουν πυκνώσει τα έργα τα οποία αφορούν τους Έλληνες του εξωτερικού. Σε αντίθεση όμως με παλιότερες χρήσεις αυτού του υλικού, το θέμα τώρα δεν είναι το παραδοσιακό (και συχνά μυθοπλαστικό) εκείνο της ξενιτιάς, όπως μας ήταν γνωστή από τον Παπαδιαμάντη ως την Αξιώτη, αλλά περισσότερο η σύγχρονη ιδέα της διασποράς, και πιο συγκεκριμένα ενός μεταιχμιακού ελληνισμού που δεν εδράζεται σε ένα ξεκάθαρο μέσα ή έξω αλλά βιώνει διαρκώς μια αμφίθυμη οικονομικότητα η οποία ασφυκτιά μέσα στη συμβατικότητα των συνόρων. Παραδείγματα υπάρχουν στα έργα *Φιλέλληνες – Είκοσι τέσσερα γράμματα μιας Οδύσσειας* (1992) της Μιμίκας Κρανάκη, *Αθήνα-Παρίσι* (1993) του Βασίλη Αλεξάκη, *Πατρίδες* (1992) της Δήμητρας Σιδέρη, *Το ίδιο και τα άλλα: Σαν μυθιστόρημα* (1995) του Γιάννη Κιουρτσάκη και *Οι δυο πατρίδες* (1997) της Σοφίας Δαγκλή-Παναγιωτίδου. Παρόμοιο προβληματισμό εκφράζει και η επάνοδος στο μυθιστόρημα, ύστερα από μακρά απουσία, του πιο απωθημένου συγγενούς, του Ελληνοαμερικανού που επιστρέφει σε μια Ελλάδα η οποία αδυνατεί να τον περικλείσει, όπως συμβαίνει στα έργα *Οιδιπόδειο 46-47* (1994) του Πέτρου Χαρτοκόλλη, *Δέκα μύθοι και μια ιστορία* (1995) του Νίκου Παπανδρέου, *Το ανύποπτο γαλάζιο της μνήμης* (1999) της Αργυρώς Κεφαλά και *Κουστούμι στο χώμα* (2000) της Ιωάννας Καρυστιάνη.

Μια διαφορετική κατηγορία αφηγημάτων προβάλλει τη διαπίδυση γλωσσών και ιδιωμάτων. Τόσο τα μυθιστορήματα *Το ασημόχορτο ανθίζει* (1992) του Βασίλη Γκουρογιάννη και *Ν' ακούω καλά τ' όνομά σου* (1993) του Σωτήρη Δημητρίου όσο και το εκτενές διήγημα «Μουχαρέμ» στην ομώνυμη συλλογή (1999) του Μάρκου Μέσκου ενσωματώνουν λεξιλόγιο και ηχοχρώματα τοπικών διαλέκτων που συνυπάρχουν, και με αυτόν τον τρόπο τα έργα αυτά δείχνουν πως οι ντόπιοι συναντούν στην καθημερινή τους ζωή πολλών ειδών σύνορα, χωρίς καν να μετακινηθούν από τη μικρή περιοχή που συχνά μοιράζονται.

Με παρόμοιο τρόπο τίθεται και το θέμα της σεξουαλικής ταυτότητας (που κάποτε περιλαμβάνει και θέματα παρενδυσίας) σε βιβλία όπως *Στο κάτω κάτω της γραφής είναι ένα ψέμα* (1997) του Κώστα Ακριβού, *Ο Τούρκος στον κήπο* (2001) του Γιάννη Ξανθούλη και *Το παρτάλι* (2001) του Θεόδωρου Γρηγοριάδη. Όταν κανένα φύλο δεν αποτελεί σταθερά, είναι η διάβαση ή η υπόδυση που αποκτούν πρωταρχική σημασία και μεταβάλλονται σε φιλοσοφικό αίνιγμα η κοινωνική κριτική.

Η ιστορική εστίαση πολλών αφηγήσεων στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα μαρτυρεί επίσης το ενδιαφέρον για μεταιχμιακές (παρά μεταβατικές) εποχές όπου η λογοτεχνία μπορεί να εξετάσει όχι ποια γεγονότα οδήγησαν, με κάποια νομοτέλεια, στα επόμενα, αλλά ποιες πιθανές εξελίξεις βραδυπόρησαν, εκτροχιάστηκαν ή ματαιώθηκαν εντελώς. Η διαφορά αυτή αξίζει να τονιστεί επειδή συχνά δημιουργείται η εντύπωση ότι το ιστορικό μυθιστόρημα αναβίωσε στη δεκαετία του 1990. Αν αυτό αποτελεί μια αληθοφανή γενίκευση, με κανέναν τρόπο πάντως δεν συλλαμβάνει τη ριζικά καινούργια αποεδαφοποιημένη, αποεθνικοποιημένη, αντιγραμμική, αντιεξελεγκτική, βαθύτατα αποσπασματική και μικροϊστορική αντίληψη περί ιστορίας που διατρέχει τη σημερινή πεζογραφία και την οδηγεί σε καβαφικές εποχές, περιοχές και προσωπικότητες.

Τέλος θα πρέπει να αναφερθούν βιβλία με μετανεωτερικούς μορφικούς πειραματισμούς όπου συμφύρονται παραδοσιακά λογοτεχνικά και μη είδη σε βαθμό που, μέσω της μείξης, της παρωδίας και άλλων απαιτητικών ρητορικών τεχνικών, τίθενται υπό δραστηκή αμφισβήτηση όλοι οι ορισμοί της λογοτεχνίας και κάθε άλλης γλωσσικής τέχνης. Σε αυτά περιλαμβάνονται τα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* (1989) του Θανάση Βαλτινού, *Ποικίλη ιστορία* (1991) του Δημήτρη Καλοκύρη, *Πεζά κείμενα με τίτλο αρχαιολογικά μελέται* (β' έκδοση 1993) του Χαράλαμπου Μπακιρτζή, *Ελληνικό σταυρόλεξο* (2000) του Θωμά Σιάσση, *Σπασμένα ελληνικά* (2001) του Θανάση Χειμωνά και *Η μονή των Ασωμάτων* (2001) του Ξενοφώντα Κομνηνού.

Οι σελίδες όλων των βιβλίων που μνημονεύθηκαν (και τα

οποία αναφέρθηκαν για δειγματοληπτικούς παρά αξιολογικούς σκοπούς) είναι γεμάτες από εμπόρους και ταξιδιώτες, ντόπιους και τυχοδιώκτες, νομάδες και πρόσφυγες, διανοούμενους και βοσκούς, μεταφραστές και ερμηνευτές, Αφρικανούς και Ευρωπαίους, Βαλκάνιους και Ασιάτες οι οποίοι έρχονται αντιμέτωποι με μια κεφαλαιώδη ανακάλυψη της ύστερης νεωτερικότητας – τον ασταθή, συγκρητικό χαρακτήρα της ταυτότητας. Όπως και αν τους χαρακτηρίσει κανείς –άλλους, ξένους, μειονότητες, περιθωριακούς, διασπορικούς κ.λπ.–, οι ήρωες αυτοί αποτελούν δυναμικά στοιχεία στο θεαματικό πολιτιστικό αμάλγαμα που συνιστά τον ορίζοντα της μεταμοντέρνας ελληνικής πεζογραφίας.

Η μνημειακή αφήγηση της οργανικής ανάπτυξης και εσωτερικής περιπλάνησης ενός εθνικού, κοινωνικού ή προσωπικού υποκειμένου, αν και δεν έχει εκλείψει, δεν μονοπωλεί πλέον το ενδιαφέρον συγγραφέων και αναγνωστών. Τη θέση του υποκειμένου εκείνου παίρνει η διχασμένη ή υβριδική πολιτιστική ταυτότητα, η μιγαδική καταγωγή, η συγκρητική κληρονομιά. Είναι ενδεικτικό ότι η μεταστροφή αυτή επέτρεψε να αναγνωρισθεί περισσότερο το έργο πρόσφατων πρωτοπόρων όπως ο Νάνος Βαλαωρίτης, ο Γιώργος Χειμωνάς και η Έρση Σωτηροπούλου. (Μακάρι να προστεθούν σύντομα ο Αλέξανδρος Σχινάς, η Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ και ο Πάρις Τακόπουλος.) Ακόμη πιο εντυπωσιακά, τροφοδότησε (και πάλι στη δεκαετία του 1990) μια αναθεώρηση του πεζογραφικού κανόνα όπου πρώιμες μορφές, όπως η Ελισάβετ Μοντζάν-Μαρτινέγκου, ο Ιάκωβος Πιτζιπιός, ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, ο Πάνος Καλλιγιάς και ο Γεώργιος Βιζυηνός, διαβάζονται πλέον ως σύγχρονοι μας. Όπως στα έργα τους, έτσι και στον ορίζοντα της μεταμοντέρνας πεζογραφίας οι άνθρωποι διασχίζουν προς κάθε κατεύθυνση διαδοχικά σύνορα, ζώντας στο μεταίχμιο συλλογικών ταυτοτήτων. Διαβαίνουν πεδία καταγωγής και μνήμης, κατοικούν επάλληλες περιοχές, αμφισβητούν όρια και διαπραγματεύονται τον δικό τους τοπογραφικό προσδιορισμό. Συνακόλουθα, η έκβαση της διαπραγμάτευσης αυτής παραμένει ακροσφαλής και οπωσδήποτε προσωρινή.

Η πολυπολιτισμική αυτή τάση που τονίζει στοιχεία κράματος και επιμειξίας αποτελεί μια σημαδιακή ανέλιξη της ελληνικής αφηγηματογραφίας για πολλούς λόγους. Πρώτον, όπως είδαμε, συμβάλλει σε μια ριζική αναθεώρηση του λογοτεχνικού (και γενικότερου πνευματικού και καλλιτεχνικού) κανόνα που από μόνη της η ελληνόγλωσση θεωρία της λογοτεχνίας δεν μπόρεσε να επιφέρει πριν από είκοσι πέντε-τριάντα χρόνια. Έτσι το αναγνωστικό φάσμα εμπλουτίζεται σημαντικά και τα στενά όρια που τέθηκαν στα χρόνια 1930-60 καταρρέουν από άποψη και έργων και μεθόδων. Αυτό μάλιστα που αρχίζει να γίνεται κοινή συνείδηση είναι πως η μεθοριακή λογοτεχνία έχει παλιές και βαθιές ρίζες στην ελληνική γραφή και μάλιστα συνιστά μια ειδική, στιβαρή παράδοση ηλικίας δύο αιώνων που μερικές φορές μπορεί να περιθωριοποιείται αλλά δεν μπορεί να καταρτηθεί.

Δεύτερον, μαρτυρεί τον διαρκή διάλογο αυτής της μακράς παράδοσης με παράλληλες ξένες τάσεις. Η πεζογραφία των Βαλκανίων, της Ανατολικής Ευρώπης, της Λατινικής Αμερικής, της Καραϊβικής και της Νότιας Ασίας είναι επίσης γεμάτη από πρόσφατα έργα τα οποία, υπερβαίνοντας τους περιορισμούς της εθνικής λογοτεχνίας όπου κάθε πολιτικός, κοινωνικός, φυλετικός κ.λπ. ρόλος είναι αυστηρά καθορισμένος και συνήθως μονοσήμαντος, τονίζουν την απροσδιοριστία και ρευστότητα των ταυτοτήτων. Όπως είναι γνωστό, συγγραφείς τουρκικής καταγωγής στη Γερμανία, πακιστανικής καταγωγής στην Αγγλία, ασιατικής καταγωγής στην Αμερική ή μαροκινής καταγωγής στη Γαλλία είναι σήμερα εκείνοι που αμφισβητούν επιτυχέστατα τις ιδέες μιας καθαρά εθνικής ή αλλότριας, αυτόχθονης ή ετερόχθονης, αρσενικής ή θηλυκής, ρεαλιστικής ή νεωτερικής γραφής.

Τρίτον, επιτρέπει στην πρωτοπορία (καλλιτεχνική, φιλοσοφική, πολιτική κ.λπ.) να πλησιάσει ένα ευρύτερο κοινό και να επηρεάσει περισσότερα λογοτεχνικά στρώματα. Η παλιά διάκριση μεταξύ συντήρησης και πρωτοπορίας γίνεται πιο περίπλοκη επειδή καινοτόμοι συγγραφείς δεν διστάζουν να ενσωματώσουν παραδοσιακά στοιχεία στο έργο τους και οι παραδο-

σιακοί αισθάνονται μεγαλύτερη ελευθερία να καινοτομήσουν. Έτσι δοκιμάζεται με καινούργιους τρόπους η αντοχή των υλικών και των ταξινομήσεων.

Τέταρτον, η πολυπολιτισμική τάση φέρνει στην επιφάνεια προς συζήτηση και διερεύνηση τις αποικιοκρατικές απαρχές του νεότερου ελληνισμού. Το παγκόσμιο κύμα της μεταποικιοκρατικής λογοτεχνίας, ιδιαίτερα αγγλόφωνης και γαλλόφωνης, είναι τόσο ισχυρό ώστε έχει δημιουργήσει δική του, ομώνυμη σχολή κριτικής, ιστοριογραφίας, ανθρωπολογίας κ.λπ. Αν συμβεί το ίδιο και στην Ελλάδα, θα μπορούσαν να μελετηθούν οι καταβολές του νεωτερικού ελληνισμού στην Οθωμανική, Βρετανική, Ρωσική και άλλες αυτοκρατορίες του 19ου αιώνα ή να ριχτούν. Για παράδειγμα, θα άξιζε να διαβαστούν δημιουργοί όπως ο Σολωμός, ο Αρ. Βαλαωρίτης, ο Καζαντζάκης ή ο Σεφέρης ως μεταποικιοκρατικοί συγγραφείς στο φως παράλληλων μελετών για Ιρλανδούς, Ινδούς, Αλγερινούς, Νοτιοαφρικανούς συναδέλφους τους.

Πέμπτον, βοηθά να παραμεριστούν αντιλήψεις βασισμένες σε ένα μονόδρομο εκσυγχρονιστικό πρότυπο και οι οποίες αναζητούν στον ελληνικό πολιτισμό παραλλαγές της κοραϊκής «μετακένωσης» – επιδράσεις, καθυστερήσεις, τροποποιήσεις ή απουσίες δυτικών επιτυχιών. Αντίθετα, υπενθυμίζει πως οι πιο αποφασιστικές και παραγωγικές διαπραγματεύσεις (κατηγοριών, εννοιών, προϋποθέσεων) λαμβάνουν συχνά χώρα σε μεθοριακές αιχμές όπου οι ταυτότητες μπορούν ευκολότερα να γίνουν αντικείμενο (κριτικής ή θεατρικής) ερμηνείας και όχι απλώς εισαγωγών-εξαγωγών. Καιρός λοιπόν να μελετηθεί και η ελληνική μεθοριακή λογοτεχνία όχι ως αντιφώνηση/αντίδραση σε κάποια ξένη, αλλά ως ισότιμος συμμετοχός στη διεθνή συζήτηση περί του τι ακριβώς συνιστά μια τέτοια λογοτεχνία, και πότε.

Ο πιο πρόσφορος τρόπος για να μελετηθεί αυτή η λογοτεχνία των ανοιχτών προοπτικών και των αμφισβητούμενων συνόρων είναι μια κριτική του μεταιχμίου, μια συγκρητική κριτική που αναλύει τον συμφυρισμό και τη διάχυση των ταυτοτήτων πέρα από τα διαλεκτικά στεγανά εαυτού-άλλου. Αυτό το είδος

φιλολογίας μπορεί να αποκληθεί μεθοριακή κριτική καθώς ασχολείται όχι με διακριτές, αυτόνομες ταυτότητες αλλά με διακυμάνσεις και διαβαθμίσεις ταυτισμού και ετέρωσης που συντελούνται στον φευγαλέο χώρο των συνόρων, τα οποία τόσο επίμονα και συνταρακτικά παρέστησε ο Θόδωρος Αγγελόπουλος στις ταινίες του. Η μεθοριακή κριτική ασχολείται με οριακά φαινόμενα – μείξεις εθνοτήτων, γλωσσών, φυλών, πεποιθήσεων, εθίμων, θρησκειών, τεχνών, πολιτισμών κ.λπ. Εστιάζεται στον σύγχρονο μεταιχμιακό χώρο που, αντί να χωρίζει, φέρνει πιο κοντά: αντί να απομονώνει, αναμειγνύει: αντί να καθορίζει, συγχέει. Από μια άποψη, πρόκειται για μια διεύρυνση και γενίκευση αυτού που από τη δεκαετία του 1960 ονομάστηκε «περιθώριο» και το οποίο διεκδικεί σήμερα έναν πιο κεντρικό και ορατό ρόλο στο ιστορικό γίγνεσθαι, τούτη τη φορά όμως ως ένα εσωτερικό, αν και απωθημένο, παρά ως εξωτερικό και ανοίκειο, στοιχείο. Από μια άλλη άποψη, πρόκειται για τη δυναμική πολιτικοποίηση κοινωνικών φαινομένων που διαμορφώθηκαν στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Και από μια τρίτη, πρόκειται για το άλλο πρόσωπο της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης – εκείνο που παγκοσμιοποιεί όχι πολυεθνικές επιχειρήσεις αλλά πολυεθνικά μορφώματα τα οποία διασπούν (χωρίς βεβαίως να καταργούν) το κράτος-έθνος της νεωτερικότητας.

Ο χώρος της μεθορίας, όπου λειτουργεί μεγάλο μέρος της σύγχρονης λογοτεχνίας και τέχνης γενικότερα και ο οποίος αποτελεί το κομβικό σημείο της παγκόσμιας σκέψης και κουλτούρας αυτή την ιστορική στιγμή, δεν είναι ένας ειδυλλιακός τόπος αρμονικής συνύπαρξης. Αντίθετα, συντίθεται από αντιθέσεις, αντιφάσεις και αντιπαλότητες. Είναι τόπος προβληματικής επαφής, όχι οργανικής ανάπτυξης. Ούτε αποτελεί σταθερό, διακριτό σημείο αναφοράς αλλά μάλλον ασταθή, μεταβλητή εστία διαφοράς που αλλάζει διαρκώς χαρακτήρα και δυναμική. Τέλος, δεν συνιστά κατάσταση διαμονής αλλά δίοδο ροπής όπου διακυβεύονται σταθερότητα και αυτονομία.

Επομένως, δεν υπάρχει λόγος ρομαντικοποίησης ή εξιδανίκευσης της μεθορίας, όπως έγινε παλαιότερα με το «περιθώ-

ριο» ή την «αντίσταση». Η ζωή στη μεθόριο είναι και δύσκολη και αβέβαιη και συνήθως προσωρινή. Βιώνει μια αντινομία και ζητά μια διάβαση – δεν διεκδικεί έναν ηρωισμό ούτε διέπεται από μια τελεολογία. Τα μέτρα της είναι πολύ πιο συγκεκριμένα και τα σταθμά της κι αυτά συνειδητά συμβατικά. Τελικά αποτελεί μια ηθική στάση (και μόνο σπάνια πολιτική πράξη) που υπερασπίζεται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, το δικαίωμα στη διαφορά. Και η θεαματική στροφή της μετανεωτερικής λογοτεχνίας από την ψυχολογία στην ηθική και από τα αισθήματα στις αξίες εκφράζει το ενεργό ενδιαφέρον της για μια τέτοια στάση και τη διάθεσή της να προβάλλει ένα τέτοιο δικαίωμα.

Σήμερα στην Ελλάδα ανθεί μια αξιόλογη λογοτεχνία, περισσότερο γνωστή από τις πεζογραφικές εκφάνσεις της, η οποία εδώ και δεκαπέντε τουλάχιστον χρόνια επιμένει να δείχνει πως το χαμένο κέντρο και η αναζήτηση της υποτιθέμενης ουσίας του συγκρότησαν την αυτιστική ιδεολογία ενός εθελούσιου αποκλεισμού στον ναρκισσισμό της υπερουράνιας ταυτότητας. Καθώς ο ελληνισμός αρχίζει ξανά να ανακαλύπτει τα πολλά του κέντρα και τον εκ-κεντρικό του χαρακτήρα, καθώς αναγνωρίζει πως δεν χρειάζεται τα δεκανίκια της οποιασδήποτε ουσίας, καθώς αντιλαμβάνεται πως τα σύνορα λειτουργούν καλύτερα ως περάσματα παρά τέρατα, και καθώς διευρύνει την πολυφωνική επικοινωνία του με τον υπόλοιπο κόσμο, μαθαίνει και μέσα από τη μεθοριακή λογοτεχνία του ότι οι μείξεις του μεταιχμίου αποτελούν τον κανόνα παρά την εξαίρεση της ιστορίας του, και συχνά δείχνουν τη διάβαση της μελλοντικής πορείας του.